

Polscy prekursorzy idei zjednoczenia politycznego Europy

Polish precursors of the idea of Europe's political unification

PIOTR EBERHARDT

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; p.ebe@twarda.pan.pl

Zarys treści. W artykule przedstawiono dokonania twórcze dziesięciu polskich badaczy i działaczy politycznych żyjących w XVIII i XIX w., prekursorów idei zjednoczenia politycznego Europy. W swoich dziełach uzasadniali konieczność jedności i braterstwa narodów europejskich. Postulowali likwidację granic politycznych i stworzenie wspólnoty wolnych państw na kontynencie europejskim.

Słowa kluczowe: Europa, wiek XVIII i XIX, polskie koncepcje integracyjne.

Wprowadzenie

Przyjmuje się w literaturze przedmiotu, że pierwsze spójne koncepcje związane z polityczną integracją Europy pojawiły się we wczesnym średniowieczu. Panowanie Karola Wielkiego traktowane jest jako wyraźna cezura w historii Europy. Państwo przez niego stworzone, obejmujące zachodnią część Cesarstwa Rzymskiego, ale bez Półwyspu Iberyjskiego i Anglii, zakreśla symboliczne ramy jednoczącej się Europy¹. W następnych wiekach następuje ekspansja polityczna i kulturowa zachodniej cywilizacji chrześcijańskiej i podział Europy na „świat chrześcijański i pogański” oraz na „Zachód” i „Wschód”. Cesarstwo Karolińskie ustala pierwszą z granic na Łabie, zaś późniejsze Cesarstwo Niemieckie przesuwają ją do Odry. W X wieku Polska, Węgry i Czechy stają się integralną częścią chrześcijańskiej Europy². W podobny sposób następuje włączenie Skandynawii w orbitę zachodniego chrześcijaństwa. Wcześniejsza ekspansja polityczna miała miejsce w południowo-wschodniej Europie. Cesarstwo Bizantyńskie opanowuje

¹ Teza ta została uzasadniona w niedawno wydanej książce A. Borzysa i J. Sadowskiego (2007, s. 13).

² Włączenie się trzech narodów środkowoeuropejskich, tzn. Polaków, Czechów i Węgrów w orbitę chrześcijańskiej cywilizacji zachodnioeuropejskiej i konsekwencje tego faktu nie tylko dla tych narodów, ale i dla całej Europy, omówił J. Kłoczowski (2003).

Balkany, a poprzez działalność misyjną jego wpływy docierają do Moraw i Rusi. W tym przełomowym momencie (1054 r.) następuje podział kulturowo-religijny Europy na część nawiązującą do tradycji łacińskiej i tę, która będzie nadal wierać na spuściznie Bizancjum.

Przez następne 1000 lat Europa przechodzi przez kolejne fazy zmierzające do jej cząstkowej integracji politycznej, które zazwyczaj kończyły się ponowną dezintegracją. Tworzyły się regionalne imperia, sojusze lub federacje, których powstawanie, rozwój, a następnie upadek wiązały się z bratobójczymi konfliktami militarnymi o dominację i granice. Miały one różne przyczyny, ale przyniosły w rezultacie atmosferę wrogości i dewaluację dotychczasowych wzorców ideologicznych. Świadomość wspólnoty europejskiej nie była w stanie na tyle się wykształcić, aby przynieść konsekwencje integracyjne. Wspólne dziedzictwo kulturowe związane z tradycją chrześcijańską było za słabym spoiwem, by doprowadzić do jedności. Dopiero rozwój idei oświecenia po wojnach religijnych, które spustoszyły kraje europejskie, stanowił punkt zwrotny w postrzeganiu istniejących wartości europejskich. Reprezentanci elity intelektualnej nawiązującej do haseł Wielkiej Rewolucji Francuskiej krytycznie oceniali ówczesny podział polityczny Europy, będący spuścizną archaicznych stosunków feudalnych. Orędownikami jedności europejskiej byli filozofowie takiej miary jak François Voltaire (Wolter) oraz Jean J. Rousseau³.

Poglądy uzasadniające możliwość doprowadzenia do jedności europejskiej i definitywnego zakończenia wojen zaborczych były w Polsce przyjmowane przychylnie i stały się popularne. Zagrożenie ze strony silniejszych sąsiadów oraz słabość militarna była przyczyną, że pacyfistyczne koncepcje nawołujące do współpracy i wspólnoty narodów europejskich traktowano jako jedyną szansę poprawy beznadziejnej sytuacji politycznej kraju. Z tego powodu idee tego rodzaju w pełni akceptowali luminarze polskiej kultury i nauki. Byli przekonani, że związek wolnych narodów europejskich jest nie tylko zgodny z zasadami porządku prawnego i moralnego, ale również korzystny dla przyszłości Polski i Europy⁴. Te sprzyjające warunki przyczyniły się do tego, że dokonania pol-

³ Wolter opisywał Europę jako: „swego rodzaju ogromną republikę podzieloną na liczne państwa; niektóre o ustroju monarchistycznym inne mieszanym... lecz wszystkie odpowiadające sobie nawzajem. Wszystkie opierają się na fundamencie wspólnej religii, nawet jeśli różnią się pod względem wyznania; wszystkie kierują się takimi samymi zasadami prawa publicznego i polityki, które to zasady pozostają nieznanne w innych częściach świata”. Dwadzieścia lat później Rousseau oświadczył: „Nie ma już Francuzów, Niemców i Hiszpanów, nie ma już nawet Anglików, lecz tylko Europejczycy” (Davies, 1999, s. 31).

⁴ Polskie opracowania nawiązywały do dorobku europejskiego. Znane były w polskim Kościele poglądy Pierre'a du Bois, ucznia św. Tomasza z Akwinu, głoszące konieczność utworzenia federacji państw chrześcijańskich z międzynarodowym trybunałem rozjemczym. Podobnie przekazywano sobie informacje o projekcie księcia Maksymiliana Sully de Bethune'a, realizatora polityki króla Francji Henryka IV, który wystąpił z wielkim planem (*Grand Dessein*) utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy. Rozpowszechniane były w Polsce traktaty pacyfistyczne księdza Charlesa Irénée Castel de Saint-Pierre. Znane i doceniane wśród nielicznej ówczesnej intelektualnej elity polskiej były dzieła filozofów Gottfrieda Leibniza, który pisał o możliwości zjednoczenia narodów i państw europejskich oraz Immanuela Kanta, autora *Do wiecznego pokoju*. Duży rozgłos wywołał wydany w 1814 r. traktat

skich myślicieli i działaczy politycznych odniesione do tej problematyki są znaczące i nowatorskie intelektualnie. Niestety są całkowicie nieznane za granicą, a w Polsce dopiero od niedawna stały się obiektem zainteresowania⁵. Badania historyków ujawniły, że polscy intelektualiści działający w niezmiernie trudnych warunkach potrafili oderwać się od otaczających ich realiów politycznych i tworzyć odważne wizje, głoszące potrzebę powołania wspólnoty wolnych narodów europejskich. Byli prekursorami idei jedności politycznej Europy, w której zatriumfuje braterstwo oparte na wartościach humanistycznych. Wykazanie, że tego typu koncepcje mają w Polsce duże tradycje, może mieć istotne znaczenie poznawcze i polityczne. Dlatego zostały poniżej przypomniane, począwszy od bardzo dawnego projektu Stanisława Lubienieckiego, a kończąc na opracowanej 200 lat później oryginalnej koncepcji Stefana Buszczyńskiego.

Projekt Stanisława Lubienieckiego⁶

Wspomniani współcześni polscy badacze przyjmują, że pierwszym opracowanym przez Polaka spójnym programem geograficznym, w którym postawiono postulat zjednoczenia politycznego dużej części Europy, był memoriał Stanisława Lubienieckiego⁷, skierowany w 1671 r. do Ludwika XIV, ówczesnego króla Francji. Proponował w nim utworzenie pod zwierzchnictwem Francji wielkiego cesarstwa europejskiego, rozciągającego

Claude'a Henri de Saint-Simona pt. *O reorganizacji społeczeństwa europejskiego* (*De la reorganization de la société européenne*), który zawierał projekt integracji Europy oparty na ideach Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Według niego władzę w Europie miał sprawować Parlament Europejski, pełniący rolę nadrzędną nad rządami narodowymi.

⁵ Jako jeden z nielicznych polskich badaczy ostatnio zajął się tą problematyką A. Marszałek (1996, 2000, 2005), prezentując polskie i zagraniczne dokonania w ujęciu historycznym i dołączając obszerną bibliografię. Podobnie przeglądowy charakter ma praca S. Michałowskiego (1999/2000) oraz A. Borzyna i J. Sadowskiego (2007). Wartościową syntetyczną pozycją jest najnowsza książka A. Wierzbickiego (2009), w której autor omówił polskie koncepcje odniesione do jedności europejskiej oraz zaprezentował poglądy tych polskich badaczy, którzy postrzegali Polskę jako wyjątkowe państwo usytuowane na pograniczu cywilizacji zachodnio- i wschodnioeuropejskiej.

⁶ Fotografie pochodzą z książki A. Borzyna i J. Sadowskiego (2007) oraz z Internetu.

⁷ S. Lubieniecki (1623–1675) działał na polu nauki i polityki. Był przywódcą ariańskiej emigracji, która opuściła Polskę w okresie kontrreformacji, a także wybitnym astronomem i autorem wielu książek i memoriałów religijnych i politycznych. Wybrane pisma Lubienieckiego wydał Instytut Filozofii i Socjologii PAN w oryginale łańskim, w formie starodruków (Lubieniecki, 1971). W niektórych źródłach podaje się, że z rodziny Lubienieckich pochodził wielki filozof niemiecki Gottfried Leibniz (1646–1716).

się od Włoch po Polskę. Na jego czele stanąłby Ludwik XIV, prawowity następca Karola Wielkiego. Uzyskałby on tytuł Cesarza Rzymskiego. W memoriale zawarto 20 argumentów uzasadniających propozycję jedności europejskiej⁸. Tego typu wspólnota polityczna stanowiłaby gwarancję pokoju i bezpieczeństwa wszystkich narodów europejskich. Zakończyłaby bratobójcze wojny religijne, a połączenie Francji z ziemiami niemieckimi i utworzenie Cesarstwa Rzymskiego uczyniłoby bezprzedmiotowym spór o Lotaryngię i inne prowincje graniczne. Dotyczyłoby to również pozostałych państw europejskich walczących o dominację. Zjednoczona Europa reprezentowałaby taką siłę, że nastąpiłoby wyparcie Turków z Europy i wyzwolenia Królestwa Węgierskiego. W zakończeniu swego memoriału autor nie ma wątpliwości, że koncepcja jest zgodna z wolą Boga i należy się jej podporządkować zgodnie z maksymą „*Fata nolentem ducant, nolentem trahunt*”.

Idea Stanisława Leszczyńskiego

Wizjonerem, który przedstawił spójną ideę jedności politycznej narodów i państw europejskich, był polski król Stanisław Leszczyński (1677–1766). Ze względu na dwukrotne zasiadanie na tronie polskim jest postacią dość znaną, a jego działalność polityczna i dokonania twórcze były obiektem licznych analiz i ocen⁹. Po definitywnej utracie tronu polskiego osiadł na emigracji we Francji. Tam, dzięki wsparciu swojego teścia, króla Ludwika XV, uzyskał we władanie Księstwo Lotaryngii i Baru. Pełniąc tę funkcję, poświęcił się działal-

ności pisarskiej. Napisał między innymi *Memoriał o zabezpieczeniu pokoju powszechnego*, w którym przedstawił projekt utworzenia europejskiej Ligi Narodów¹⁰. Organizacja obejmująca wszystkie państwa europejskie działałaby pod protektoratem Francji, a jej podstawowym celem byłoby zapewnienie trwałego pokoju i zniweczenie wszelkich konfliktów między państwami europejskimi.

⁸ Argumenty te zostały omówione w książce poświęconej życiu i dokonaniom twórczym Lubieńskiego autorstwa J. Tazbira (1961) oraz w jego następnej publikacji, uzupełnionej o nowe źródła archiwalne (Tazbir, 2003).

⁹ Zob. monografie J. Feldmana (1948) oraz J. Lechickiego (1951). Ta ostatnia zawiera też ważniejsze dzieła jednego z ostatnich polskich królów elekcyjnych.

¹⁰ Koncepcję jedności państw europejskich opracowaną przez króla Stanisława Leszczyńskiego zaprezentował czytelnikom J. Życki w 1932 r. Była ona później przypominana w opracowaniach naukowych i w publicystyce.

Równowagę europejską zapewniłaby Francja pełniąca rolę arbitra w spornych kwestiach. Byłaby równocześnie orędownikiem prawa do istnienia mniejszych państw zagrożonych ekspansją silniejszych sąsiadów. Pisząc o tym, myślał o gwarancji dla Polski. Za punkt wyjścia uznawał traktat zawarty w 1748 r. w Akwizgranie.

Powstała wspólnota europejska zwana „ligą” byłaby dobrowolnym sojuszem państw europejskich. Jest to według projektodawcy gwarancją stałego pokoju. W przeciwnym razie grozi Europie samozniszczenie. Idealistyczne podejście polskiego monarchy pozbawionego realnej władzy przeceniało siłę ówczesnej Francji, która nie miała możliwości utrzymywania patronatu polityczno-militarnego nad całą Europą. Niemniej projekt był interesujący z sensie ideowym i koncepcyjnym. Warto tu przypomnieć, że bardzo zbliżona koncepcja była realizowana po I wojnie światowej w postaci utworzonej po traktacie wersalskim Ligi Narodów. W pierwszym okresie istnienia, dzięki silnej pozycji Francji, odgrywała ona istotną rolę. Dopiero załamanie równowagi europejskiej i ekspansjonistyczna polityka Hitlera i Stalina doprowadziła do upadku Ligi Narodów, a następnie do nowej wojny światowej.

Propozycja Kajetana Józefa Skrzetuskiego

Wiele na temat dobrowolnego sojuszu wszystkich państw europejskich, pisał K.J. Skrzetuski (1743-1806)¹¹, zainspirowany dziełami J.J. Rousseau. Niektóre z nich przełożył na język polski. Będąc pod wpływem francuskiego oświecenia, prezentował wizję zjednoczonej Europy. Zakładał, że tylko zbudowanie jedności politycznej może zapewnić pokój i przerwać bratobójcze wojny. Proponował utworzenie ligi państw i powołanie Kongresu (Sejmu Generalnego), w którym reprezentacje wszystkich krajów europejskich miałyby zagwarantowany pełnoprawny udział. Kongres pełniłby rolę nadrzędną, spełniając zadania arbitrażowe między poszczególnymi krajami europejskimi. Podstawą porządku europejskiego byłby istniejący *status quo*, ze stabilnymi granicami politycznymi. Orzeczenia Sejmu Generalnego byłyby ostateczne. W przypadku niepodporządkowania się jego decyzji, wspólnota europejska miałaby prawo ingerencji zbrojnej. Państwo łamiące swoje zobowiązania wobec wspólnoty miało być napiętnowane i publicznie osądzone. Ustalone prawa przyjęte przez wszystkich aliantów sojuszu powinny być rygorystycznie przestrzegane. Każda poważniejsza zmiana wymagałaby jednomyślności wszystkich członków wchodzących do konfедера-

¹¹ Dzieła K.J. Skrzetuskiego pisane były w wyjątkowym czasie historycznym –w okresie pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. Opublikowano je głównie w latach 1773–1775, czyli już po werdykcie rozbiorowym. Bez wątplenia miało to wpływ na przesłanie ideowe autora, który sądził, że jedynie nowy porządek europejski jest w stanie uratować Rzeczypospolitą. Opracowania K. Skrzetuskiego powstały bardzo dawno i nie były wznawiane. Dlatego informacje o dorobku twórczym tego interesującego pisarza politycznego pochodzą z różnych źródeł i są dość fragmentaryczne (najwięcej w: Bokajło, 1998, s. 191–193).

cji państw europejskich. Można tu wskazać, że na tego typu zasadach działa współczesna Rada Bezpieczeństwa ONZ. Według projektodawcy taka konfederacja byłaby w stanie zapewnić pokój i bezpieczeństwo każdego państwa, w tym również Polski, która powinna być inspiratorem działań w kierunku powołania ligi narodów europejskich.

Projekt Stanisława Staszica

Oryginalne wizje jedności europejskiej prezentował Stanisław Staszic (1755–1826)¹². Ten wielki filozof, przyrodnik i działacz polityczny był propagatorem idei praw narodów, a także wolności osobistej każdego człowieka. Uważał, że utrata suwerenności była wielką katastrofą dla wszystkich obywateli polskich. Zdawał sobie sprawę, że odzyskanie niepodległości drogą wojny z zaborcami jest skazane na klęskę, dlatego poszukiwał innej drogi do zmiany istniejących sojuszy politycznych. Miałyby się ona dokonać przez globalne przeorgani-

zowanie systemu stosunków międzynarodowych i utworzenie wielkiej federacji, łączącej regiony i kraje europejskie.

Staszic twierdził, że dążność do zjednoczenia Europy występowała już poprzednio i należy próby integracyjne ponowić. Wymieniał trzy próby stworzenia wspólnoty europejskiej. Pierwszą usiłowali zbudować starożytni Grecy – cywilizacja grecka opanowała dużą część znanej wówczas Europy. Następną strukturą integrującą narody europejskie było Imperium Rzymskie – doskonale zorganizowane, zcentralizowane państwo pod władzą cesarską, o wysoko rozwiniętej cywilizacji i zespalające w swych granicach liczne plemiona i narody. Dopiero podział na część zachodnią (rzymską) i wschodnią (bizantyńską) stał się kresem jedności i był przyczyną uruchomienia procesów dezintegracyjnych. Kolejny etap tworzenia od podstaw jedności europejskiej – to lata panowania Karola Wielkiego. Wówczas, według Staszica, zaczęła kształtować się wspólnota łącząca ludy germańskie i romańskie. Trwała za krótko, aby mogła doprowadzić do pełnej integracji Europy Zachodniej, niemniej przyniosła doniosłe skutki polityczne i cywilizacyjne. Próbę zjednoczenia narodów europejskich ponowił

¹² Prace S. Staszica były kilkakrotnie wznawiane i są powszechnie znane (Staszic, 1954, 1959). Na tle wielkiego dorobku naukowego jego przemyślenia o charakterze politycznym, a zwłaszcza geopolitycznym, uznawano za mniej interesujące i nie poddano ich głębszej interpretacji. Jedynie W. Feldman (1913) przypomniał rolę S. Staszica w rozwoju polskiej myśli politycznej.

dopiero Napoleon Bonaparte. Budowa wspólnego domu europejskiego, który usiłował stworzyć, zakończyła się jednak niepowodzeniem.

Po tym wprowadzeniu historycznym Staszic przedstawia własną koncepcję zjednoczenia Europy. Według niego przyszłość kontynentu należy do narodów słowiańskich. Tylko one są w stanie stworzyć nową cywilizację, a ich przemożna siła polityczna może doprowadzić do jedności europejskiej. Wymaga to połączenia wysiłków Rosjan i Polaków. Te dwa narody, będąc w konfrontacji, nie były w stanie uzgodnić wspólnego stanowiska. Winą za ten konflikt obarczył Niemców. W przypadku pogodzenia się dwóch zwaśnionych narodów słowiańskich istnieje możliwość zjednoczenia dużej części Europy. Ukształtowanie się tak dużego państwa wpłynęłoby na pozostałą część Europy. W ostatecznym rezultacie powstanie era cywilizacji słowiańskiej, która na bazie nowych wartości kulturowych dokona nowego ostatecznego zjednoczenia Europy. W tym procesie Polska ma odegrać wyjątkową rolę. Wprowadzi ona do cywilizacji rosyjskiej te wartości, które tam do tej pory nie miały warunków się wykształcić: ideały wolności i praworządności oraz respektowania praw obywatelskich i narodowych. Wiadomo, że idea panslawizmu miała w Rosji wielu zwolenników. Była ona jednak inaczej rozumiana, niż to pojmował Staszic. Czołowi przedstawiciele tego ruchu ideowego wrogo odnosili się do Polski i nie widzieli w niej wartości pozytywnych godnych uznania i naśladowania. Pomimo wyraźnej utopijności nie należy całkowicie dyskredytować projektów Staszica. Dążył on do zjednoczenia ziem polskich, likwidacji granic zaborczych. To zapewniało przyszłe imperium słowiańskie. Jedność europejska zainicjowana na wschodzie, a następnie obejmująca stopniowo państwa zachodniej Europy, miała być gwarancją poprawy sytuacji mniejszych państw i narodów.

Wizja Hugona Kołłątaja

W dziele o długim tytule *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi Polskiej, którą od Pokoju Tylżyckiego zaczęto zwać Xięstwem Warszawskim*, opublikowanym w 1810 r. w Lipsku, Hugo Kołłątaj (1750–1812) zaprezentował koncepcję przyszłości Polski, Francji i Europy¹³. Opracowanie powstało po utworzeniu Xięstwa Warszawskiego, traktowanego jako zwia-
stun odrodzenia wielkiej Rzeczypospolitej

¹³ Mało znane opracowanie Kołłątaja przypomniał i omówił A. Wierzbicki (2009, s. 44–47).

Polskiej. Dowodem na to, że w niedługim czasie spełni się to marzenie była nowa konstytucja, projektowana dla wielkiego i niezależnego państwa. Wskrzeszona Polska miała się według autora rozciągać od Bałtyku po Morze Czarne i od Odry po Dniepr i Dźwinę. Związana wiecznym przymierzem z Francją, stanowić miała ważny element siły i stabilności tworzonej przez Napoleona „Rzeczypospolitej (Federacji) Imperium Zachodniego”. Nowe imperium obejmowałyby wszystkie kraje i narody położone od Hiszpanii po zachodnie granice Cesarstwa Rosyjskiego. To ostatnie, ze względu na swoją odrębność kulturową, powinno być poza Europą, na pograniczu właściwej Europy i Azji. Kołłątaj stawia przed Polską wielkie zadanie strategiczne: jako wielki kraj, musi pełnić rolę przedmurza broniącego Europę przed Wschodem, ale również ma trzymać w posłuszeństwie państwa niemieckie, bezpośrednio podporządkowane „metropoli” francuskiej.

Imperium Zachodnie, czyli „Rzeczypospolita ludów oświeconych” miało być federacją ludów wyzwolonych od wojen i zamętu. Służyć temu miała unifikacja prawa, wspólny pieniądz, likwidacja ceł i brak barier w przepływie towarów i ludzi. Wszystkie ludy i narody miały być równe i mieć takie same obowiązki wobec wspólnoty. Obecnie, równo dwieście lat po ogłoszeniu projektu przez Kołłątaja, można stwierdzić, że jego program jedności politycznej Europy został w zasadzie zrealizowany. Nie przewidywał degradacji mocarstwowej Francji oraz definitywnej utraty przez Polskę ziem zabużańskich, w ogólnych zarysach jednak jego wizja została spełniona.

Projekt Józefa Hoene-Wrońskiego

W dużym stopniu kontynuatorem myśli S. Staszica był wybitny matematyk, filozof i ekonomista, Józef Maria Hoene-Wroński (1776–1853)¹⁴. Według jego poglądów narody romańskie i germańskie spełniły już swoją rolę historyczną, nadchodzi zaś era młodych narodów słowiańskich. Nowym kreatorem postępu w Europie będzie „świat słowiański”. Przed

cesarzem rosyjskim stoi wielkie zadanie unicestwienia chylącej się ku upadkowi zachodniej Europy i stworzenia nowej cywilizacji opartej na wschodnio-europejskich wartościach duchowych. Widział je głównie w prawosławiu oraz w kulturze ludu rosyjskiego. Doceniał również siłę militarną oraz zdolności

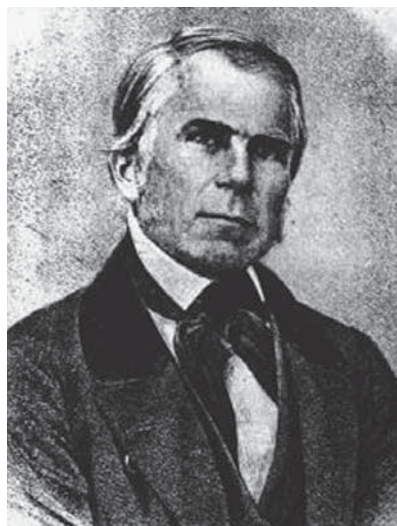
¹⁴ Literatura na temat dorobku twórczego Hoene-Wrońskiego nie jest bogata. Na specjalną uwagę zasługuje przeglądowa monografia B.J. Gaweckiego (1958), zawierająca obszerną dokumentację fakto-graficzną i bibliograficzną.

organizacyjne despotycznej władzy carskiej. Do zrealizowania tego doniosłego celu domaga się od Rosjan definitywnego zakończenia represyjnej polityki wobec Polaków. Jeśli będzie spełniony ten warunek, strona polska powinna być lojalna i podporządkować się silniejszemu sąsiadowi. W przypadku historycznej ugody dwóch największych narodów słowiańskich – Rosjan i Polaków – można będzie przystąpić do stworzenia wielkiej konfederacji słowiańskiej. Powstanie twórców na tyle potężny, że w efekcie musi nastąpić jedność europejska. W tej wielkiej wspólnotcie dla Polaków otworzą się pomyślne perspektywy rozwoju życia narodowego¹⁵.

Koncepcja Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego

Interesującym dziełem, o wartości merytorycznej i politycznej coraz wyżej cenionej w miarę upływu lat, jest spójna koncepcja mało znanego przyrodnika i filozofa Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego (1799-1882)¹⁶. Odnacza się wyjątkowymi walorami ze względu zarówno na treść, jak i oryginalną formę przekazu. Obecnie W. Jastrzębowski jest uważany za wielkiego wizjonera, który dzięki swojej wyprzedzającej czas projekcji zasługuje na miano patrona współczesnej Unii Europejskiej. Wydany przez niego w 1831 r. memoriał pt. *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi* był opracowaniem wyjątkowym ze względu i na oryginalność myśli, i na sposób ich uzasadnienia.

Jastrzębowski nadał swej koncepcji formę dokumentu konstytucyjnego, pisanego przez „buntowników polskich”. Nazwał ich w sposób przewrotny „Najzaciętsi nieprzyjaciele królów, najzapamiętalsi burzyciele praw boskich i społecz-

¹⁵ Zarówno S. Staszic, jak i J.M. Hoene-Wroński byli zwolennikami ideologii prorosyjskiej i panslawistycznej. Sądzieli, że jedynie pod przywództwem potężnej Rosji istnieje możliwość zbudowania wielkiej federacji europejskiej, w której Polska będzie jednym z podstawowych elementów. Miało to diametralnie zmienić obraz Polski, Europy i świata.

¹⁶ Przez wiele dziesięcioleci projekt autorstwa W.B. Jastrzębowskiego był zapomniany i nie odnotowywany w literaturze naukowej. Przypuszczalnie pierwszym autorem, który przypomniał tę interesującą koncepcję był J. Iwaszkiewicz (1937). Ze względu na swe nowatorstwo zwróciła ona również uwagę historyka angielskiego mieszkającego w Toronto (Brock, 1967). W ostatnich latach, w nowych uwarunkowaniach politycznych, dzieło Jastrzębowskiego nabrało aktualności i stało się obiektem głębszych analiz merytorycznych. Jako przykłady można wymienić prace B. Kubickiej-Czekaj (1994) oraz B. Dymka (2003). W obu opracowaniach załączono pełną treść tzw. Konstytucji dla Europy jego autorstwa.

nych, najzgorzalsi jakobini, demagogowie etc. etc. etc”¹⁷. W ich imieniu napisał obszerną *Konstytucję dla Europy* składającą się z 75 artykułów. Wszystkie one razem tworzą zarys funkcjonowania wielkiej federacji obejmującej wszystkie narody europejskie. Podmiotem prawnym w przyszłości będą bowiem narody, a nie kraje czy państwa. Według projektodawcy: „Odtąd nie będzie wcale w Europie krajów, lecz tylko narody. Dotychczasowa granica między krajami (główna przyczyna rozlewu krwi europejskiej) znoszą się na zawsze” (art. 9). Proponuje, aby wyznacznikiem narodowości był używany język: „naród składać będą ludzie mówiący jednym językiem, bez względu na miejsce ich pobytu w Europie” (art. 11).

Pisze także: „rękonią równości ludzi tworzących naród będą prawa narodowe, zaś równości narodów prawa europejskie” (art. 4). Orędownikiem pierwszych będzie sejm, zaś „prawa europejskie stanowi Europa przez swój Kongres złożony z pełnomocników wszystkich narodów” (art. 5). Podstawą „tak praw narodowych, jak europejskich będą prawa natury, czyli prawa Boskie, przymiotem zaś ich będzie ludzkość i sprawiedliwość” (art. 6). Proponowana Konstytucja gwarantowała równość praw obywatelskich, gdyż: „prawo do wszelkich urzędów będą nadawały: rozum, cnota, zasługa, miłość i zaufanie narodu, a przede wszystkim znajomość praw” (art. 25). Równouprawnienie zapewniał kolejny artykuł: „różnica religii nie będzie pociągała za sobą różnicy praw; każdy zatem człowiek, bez względu na wyznanie, będzie doznawał równej opieki praw narodowych i europejskich i równe będzie miał prawo do wszelkich urzędów i dostojęństw” (art. 26).

Proponowana Konstytucja miała zapewnić trwały pokój w Europie. Będzie to w kompetencji Kongresu Europejskiego, gdyż: „pierwszym obowiązkiem Kongresu Europejskiego będzie ustanowienie praw europejskich, które rozpoczynać się mają od artykułu następującej treści: „Pokój w Europie jest trwały i wieczny, głównym jego celem będzie zatamować na wieczne czasy rozlew krwi ludzkiej, czyli położyć koniec barbarzyństwu” (art. 34). Nastawienie pacyfistyczne jest widoczne w kolejnym artykule, w którym autor domaga się rozbrojenia: „wszelka broń wojenna, czyli przeznaczona do rozlewu krwi, znajdująca się na ziemi europejskiej, staje się własnością całej Europy. Część jej złożona zostanie w miejscach wskazanych przez Kongres Europejski dla użycia jej w razie potrzeby do bronięcia praw i bezpieczeństwa Europy” (art. 35). Istniejące armie mają ulec likwidacji: „wojsko stałe zwija się na zawsze w Europie, za poprzednim wynagrodzeniem położonych dotąd przez nie zasług, czym Kongres Europejski zajmie się natychmiast po pierwszym swoim zebraniu” (art. 49). Dozwolona będzie jedynie obrona Europy przed zagrożeniem zewnętrznym: „każdy oby-

¹⁷ Na formę dokumentu konstytucyjnego wpłynął czas jego powstania. Autor, który brał udział w bitwie pod Olszynką Grochowską na przełomie kwietnia i maja 1831 r., bezpośrednio po niej napisał przesłanie do narodów europejskich. Pod wpływem śmierci wielu swoich bliskich i przyjaciół stworzył swój pokojowy apel, wzywający do braterstwa i zapobiegania wojnom w Europie.

watel Europy (obywatelem nazywamy każdego człowieka, który z jakiego bądź względu użytecznym jest społeczeństwu), na wezwanie Kongresu Europejskiego staje się żołnierzem nie mogącym być do niczego więcej użytecznym tylko do bronięcia praw Europy i jej bezpieczeństwa” (art. 50).

Przynależność do wspólnoty ma być obowiązkiem moralnym i świadczyć o poziomie cywilizacyjnym każdego z krajów europejskich. Narody, które się od tego uchylą, będą uważane za „barbarzyńskie”. Nie traktuje przy tym Europy jak kontynentu ograniczonego granicami geograficznymi – wyraźnie stwierdza, że „każdy naród, z jakiej bądź części ziemi, ma prawo należenia do wiecznego przymierza w Europie i doznawania opieki praw europejskich” (art. 40).

Jastrzębowski reprezentował poglądy demokratyczne i humanistyczne, co ujawniło się w treści wielu artykułów „Konstytucji”, np. jako sformułowania: „życie, wolność, własność i honor każdego członka narodu będą przedmiotem szczególniejszej opieki praw narodowych. Byt, niepodległość, własność i honor każdego narodu będą przedmiotem szczególniejszej opieki praw europejskich” (art. 70) oraz „wolność mówienia, pisanie i drukowanie nie zagrażająca przyjętym i uświęconym przez narody prawom będzie nieograniczona. Za nadużycia w tej mierze Kongres Europejski przepisze prawa” (art. 71).

Najwyższą władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą ma pełnić Kongres Europy, będąc jednocześnie organem odwoławczym w stosunku do władz narodowych, z zachowaniem ich niezawisłości. W zakresie kompetencji ustawodawczych prawa narodowe ustanawiane są wyłącznie na szczeblu narodowym, natomiast prawa europejskie uchwalane są przez Kongres i obowiązują wszystkie europejskie narody.

W końcowej części memoriału autor rysuje wizję przyszłości pozbawionej konfliktów wojennych. Według niego przyjęcie i zaakceptowanie proponowanej Konstytucji i utworzenie Europy Narodów będzie początkiem ery „wiecznego przymierza w Europie”.

Z przytoczonych wywodów wynika jednoznacznie, że Jastrzębowski był twórcą oryginalnej koncepcji. Jego światłe i dalekowzroczone ideały zostały po wielu latach w pełni zrealizowane. Wiele sformułowań w innej formie, ale o identycznej treści, znajduje się w podstawowych dokumentach parafowanych przez państwa członkowskie Unii Europejskiej. Był zwolennikiem nowoczesnej unifikacji, starając się uwolnić mieszkańców Europy od partykularnych i potencjalnych zagrożeń. Postulował utworzenie jednolitej przestrzeni prawnej. Głosił idee federacyjne. Bliski był mu pacyfizm, liberalizm i humanizm. Przypominając dorobek twórczy Jastrzębowskiego, można tylko ubolewać, że wiedza o jego dokonaniach jest tak znikoma. Bez wątpienia był jednym z prekursorów stworzenia wspólnoty europejskiej. Nie tylko skonstruował konkretny program działań, ale również zaproponował zasady działania przyszłej organizacji łączącej wszystkie wolne narody Europy.

Projekt księcia Adama Jerzego Czartoryskiego

W rozwoju polskiej myśli politycznej znaczącą rolę odegrał Książę Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861)¹⁸. Ten działacz i myśliciel wiele pisał na temat przyszłości Europy. Był twórcą idei, która postulowała zjednoczenie wszystkich narodów europejskich w jednej wielkiej wspólnocie¹⁹. Zdając sobie sprawę z różnorodności kulturowej ludów europejskich, proponował utworzenie, podobnie jak W.B. Jastrzębowski, tzw. „Europy narodów”, w której każdy naród miałby zapewnione godne i bezpieczne miejsce²⁰.

Pierwszą koncepcję nowego porządku europejskiego opracował książę Czartoryski w 1803 r. i przedstawił ją cesarzowi Aleksandrowi I. W dokumencie o nazwie *Sur le système politique qui devrait suivre la Russie (O systemie politycznym, który powinna stosować Rosja)* proponuje, aby Rosja, angażując się militarnie przeciw polityce Bonapartego, konsekwentnie zmierzała do stworzenia czterech federacji jako podstawy politycznej jedności Europy:

- 1) federacja francuska (Francja z Belgią i Hiszpanią),
- 2) federacja ludów słowiańskich,
- 3) federacja niemiecka z Holandią i Szwajcarią, ale bez Prus i Austrii,
- 4) federacja państw włoskich.

Usytuowana poza federacją wolnych państw Anglia miała być zneutralizowana poprzez uzyskanie rekompensat w Azji i Afryce. Koncepcja Czartoryskiego jeszcze wyraźniej została zarysowana w tajnej instrukcji dla Nowosilcowa z dnia 11 IX 1804²¹, oraz w 1806 r. w trakcie wojny z Napoleonem (Projekty te zostały ukazane na mapie Europy – zob. Kukiel, 2008, s. 87).

¹⁸ Liczne prace autorstwa A.J. Czartoryskiego ukazywały się za jego życia, były również wznawiane po jego śmierci. Stosunkowo niedawno ukazała się publikacja zawierająca wyjątki z głównych memoriałów politycznych (Czartoryski, 1992).

¹⁹ Literatura poświęcona dokonaniom politycznym i twórczym A.J. Czartoryskiego jest niezmiernie bogata. Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie M. Handelsmana (1948–1949) oraz nowsze J. Skowronka (1994) i M.K. Dziewanowskiego (1998). Najważniejszym jednak dziełem była książka znanego polskiego historyka M. Kukiela, wydana po angielsku w Nowym Jorku w 1955 r. i w Polsce mało znana. Dopiero niedawno została przetłumaczona i wydana w Lublinie (Kukiel, 2008).

²⁰ Wnikliwej interpretacji dorobku A.J. Czartoryskiego dokonał A. Nowak (1998). Skoncentrował swoją uwagę zwłaszcza na projekcie tzw. Europy Narodów.

²¹ Według tej instrukcji, o której pisze M. Kukiel, a następnie cytuje A. Marszałek: „Czartoryski, proponując budowę nowego ładu europejskiego, wyprzedził w tym względzie o 100 lat prezydenta USA W. Wilsona, proponując ująć wzajemne stosunki państw europejskich w formie traktatu, który w sposób całościowy i efektywny regulowałby utrzymanie pokoju w Europie. Instytucjonalnym narzędziem

Poglądy Czartoryskiego na kwestie europejskie zawarte są ponadto w traktacie politycznym wydanym na przełomie 1826/1827 r. *Essai sur la diplomatie (Szkic o dyplomacji)*. Krytycznie odniósł się w nim do tradycyjnej dyplomacji oraz do postanowień Kongresu Wiedeńskiego. Uważał, że współdziałanie państw rozbiorowych (tzw. sojusz trzech czarnych orłów) stanowi niebezpieczeństwo nie tylko dla Polski, ale również dla Europy. Z tego powodu konieczna jest gruntowna zmiana zasad polityki i prawa międzynarodowego. Ich fundamentem powinno stać się prawo narodów europejskich do wolności i niepodległości, a gwarantem tego prawa miałyby być Liga Narodów. Ciało to zapewniałoby pokój i współpracę międzynarodową. Wymaga to współdziałania Wielkiej Brytanii z Francją oraz wsparcia ze strony Rosji. Tego typu układ polityczny tworzyłby zręby zjednoczonej Europy²².

Klęska powstania listopadowego i związany z tym stały pobyt w Paryżu rozpoczął nowy etap działalności politycznej Czartoryskiego. Był niekwestionowanym przywódcą polskiej emigracji. Proponował różne programy rozwiązania sprawy polskiej, widząc je zawsze w szerokim kontekście europejskim. Zamierzał, wykorzystując pomoc Zachodu utworzyć wspólnotę narodów podbitych lub zagrożonych ekspansją Rosji. Wydzielał trzy strefy koncentryczne, do których zaliczył państwa od Szwecji i Finlandii aż po Turcję i Austrię; z główną rolą Polski. Miało to stanowić początek tworzenia nowej zjednoczonej Europy. Wykluczał z niej Rosję jako państwo niegodne przynależności do „Europy Narodów”.

Nowe możliwości działań politycznych przyniosła Wiosna Ludów. Książę tworzył w tym okresie wizje wspólnoty ponadnarodowej od Bałkanów po Francję – byłyby onaw stanie zmienić polityczny status Polski. Ponowny wzrost aktywności Czartoryskiego przypadł na okres wojny krymskiej. Liczył, że doprowadzi ona do osłabienia pozycji Rosji i stworzy nowy ład europejski. Pomimo że kolejne projekty kończyły się niepowodzeniami, a rzeczywistość rozwijała się nie według oczekiwanych scenariuszy, Książę nadal był aktywny na niwie politycznej. Jego wizje w rezultacie zmian politycznych podlegały zmianom, niemniej nieustannie był wierny wielkiej idei praw narodów Europy do suwerennego bytu państwowego. Równocześnie głosił konieczność tworzenia układów federacyjnych, opartych na wolnościowych wzorcach, tworzonych przez stulecia w zachodniej Europie.

Propozycja Zygmunta Edwina Gordaszewskiego

Mało znany projekt stworzenia federacji wolnych państw europejskich zawdzięczamy pisarzowi politycznemu związanemu z wielką emigracją, Zygmuntovi Edwinowi Gordaszewskiemu (1806–1862). W napisanej w 1848 r. po francusku w Fontainebleau i opublikowanej w tymże roku w Paryżu broszu-

ureczywistnienia założonych celów miała być Liga Europejska (przy założeniu pewnej przewagi Rosji i Anglii) łącząca sfederalizowane państwa i narody” (Marszałek, 2005, s. 73).

²² Zapropionowany program zjednoczenia Europy był zmodyfikowaną wersją wspomnianego we wprowadzeniu Wielkiego Planu Sully’ego i według Kukiela (2008, s. 171) był podobny do mapy Europy ustalonej w późniejszym traktacie wersalskim.

rze²³ prezentuje założenia prawne, według których miałyby działać wspólnota polityczna obejmująca państwa europejskie. We wstępnej części tego krótkiego opracowania wygłasza apel do wszystkich możliwych tego świata o jedność i akces do federacji globalnej. Następnie formułuje zasady federacyjne umożliwiające zjednoczenie wolnych państw. W wersji oryginalnej ta propozycja składa się z jedenastu następujących punktów.

1. Do układu federacyjnego może przystąpić każdy naród mający rządy republikańskie lub konstytucyjne.
2. Kiedy naród powstający przeciw ciemnościom wyrazi życzenie przystąpienia do federacji generalnej, obowiązkiem państw członkowskich będzie roztoczenie nad nim opieki.
3. Europejskie narody obejmują trzy federacje wielkich ras lub rodzin: łacińska, niemiecka i słowiańska, różniące się językami, obyczajami i interesami handlowymi.
4. Każda rodzina państw tworzy federację, która co trzy lata organizuje własny kongres wypowiadający się w kwestiach dotyczących całego związku oraz stosunków handlowych państw członkowskich.
5. Federacja generalna gromadzi się co dziesięć lat na wielkim kongresie za pośrednictwem przedstawicieli państw ze wszystkich rodzin, aby rozstrzygnąć kwestie niepodległości, granic i narodowości.
6. Zaraz po utworzeniu federacji generalnej zostanie zwołany wielki kongres sfederowanych państw wszystkich ras, tworzący najwyższy trybunał, przed który zostaną wezwane wszystkie narody i ich rządy w celu przedstawienia tytułów i roszczeń. Następnie zostanie ustalony moment generalnego rozbrojenia państw członkowskich.
7. Kongres generalny będzie zwoływany za każdym razem, kiedy pojawią się spory między narodami i ich władcami albo kiedy wynikną inne pilne kwestie tej natury.
8. Kongresy generalne, podobnie jak kongresy ras, będą się składać z przedstawicieli wolnych państw. Każde niepodległe państwo przyśle trzech przedstawicieli: dwóch reprezentantów narodu i jednego reprezentanta rządu.
9. Każdemu kongresowi będzie przewodniczył najstarszy przedstawiciel. Uchwały będą podejmowane większością głosów.
10. Państwa umawiające się na kongresie będą zobowiązane do solidarnego wypełniania decyzji kongresu.
11. Stolica każdego państwa należącego do federacji, niezależnie od jego powierzchni, będzie co trzy lata, zgodnie z porządkiem alfabetycznym, punktem zbornym federacji danej rasy, a jego władca będzie przewodniczył unii federacyjnej.

²³ Tekst Z.E. Gordaszewskiego pt. *Fédération générale de états libres* został kilka lat temu przypomniany dzięki tłumaczeniu z francuskiego i zamieszczeniu w zbiorze opracowanym przez P.O. Loewa (*Polskie wizje...*, 2004, s. 70–75). Omawia go w swojej książce A. Wierzbicki (2009, s. 114–116).

Ostatni z punktów, dwunasty, prezentuje zasady prawne i moralne, według których proponowana wspólnota miałyby działać.

Pomysł Stefana Buszczyńskiego

Stefan Buszczyński (1821–1892) jest autorem wielkiego dzieła pt. *Upadek Europy*²⁴. Przedstawia w nim tragiczny obraz rzeczywistości europejskiej połowy XIX w. Jedynym ratunkiem przed zbliżającą się katastrofą społeczną jest przeprowadzenie radykalnej reformy istniejącego systemu politycznego. Projekt tych zmian zawarł w rozprawie anonimowo wydanej w Lipsku w 1875 r. w języku niemieckim pt. *Rany Europy. Fakty statystyczne z objaśnieniami etnograficznymi i dziejowymi*. Później dopiero została przetłumaczona na język polski. Wedle tego dokumentu każdy naród powinien tworzyć niezależną, samoistną całość polityczną, tzw. etnopolie. One właśnie, a nie państwa, powinny stać się trwałym fundamentem przyszłej zjednoczonej Europy. Dla bezpieczeństwa i obrony etnopolie powinny łączyć się ze sobą, tworząc polityczne sojusze (cenopolie). Na ich czele miałyby stanąć Rada cenopoliczna, złożona z delegatów wszystkich etnopolii, zobowiązana do opracowania zbioru zasad regulujących wzajemne stosunki pomiędzy skonfederowanymi jednostkami.

Projekt ten powinien zapewnić Europie „powszechny pokój” oraz równowagę polityczną, opierającą się na „naturalnym” systemie narodowościowych sojuszy. W celu utrwalenia wzajemnego bezpieczeństwa spokrewnione pod względem pochodzenia i kultury narody powinny połączyć się w związki cenopoliczne. Takich związków projektodawca wymienia w Europie dziesięć²⁵:

1. Cenopolia niemiecka, obejmująca wszystkie kraje niemieckojęzyczne, a więc obszar od Mozy na zachodzie po Prusy Królewskie (Zachodnie), Odre, Nysę Łużycką i Las Czeski na wschodzie oraz od Morza Północnego i Bałtyckiego na północy po Alpy na południu. W cenopolii tej znaleźć by się zatem mieli nie tylko Niemcy, ale także Holendrzy i Flamandowie, Niemcy

²⁴ Wydane w niewielkim nakładzie już po śmierci autora jest obecnie trudno dostępne i mało znane historykom. Odznacza się dużą oryginalnością pod względem zarówno treści, jak i formy (Buszczyński, 1896).

²⁵ Projekt S. Buszczyńskiego zawierają dwa współczesne opracowania: K. Daszka (2001) oraz T. Marcza (2004). W pierwszym interesująco przedstawiono także życie i dokonania twórcze Buszczyńskiego.

- z Austrii „właściwej” oraz mieszkańcy Szwajcarii niemieckojęzycznej. Dla zachowania równowagi politycznej wewnątrz owej jednostki proponuje, aby zamieszkujące ją „rozliczne szczepy niemieckie” utworzyły dwie etnopolie: jedna, nosząca nazwę: Kraje nadreńskie, obejmowałaby obszar od Mozy po Wezerę; drugą zaś byłyby Niemcy wschodnie.
2. Cenopolia brytyjska, złożona z dwóch etnopolii: Anglo-Szkocji i Irlandii.
 3. Cenopolia skandynawska, w skład której wchodziłyby trzy etnopolie: Szwecja, Norwegia i Dania.
 4. Cenopolia włosko-iberyjska, utworzona przez Włochów, Hiszpanów i Portugalczyków, przy czym – ażeby stworzyć system wewnętrznej równowagi w jej obrębie – Buszczyński proponuje, by Hiszpanie i Portugalczycy połączyli się w jedną etnopolię: Iberię.
 5. Cenopolia francuska, obejmująca nie tylko obszar Francji, ale także francuskojęzyczną część Szwajcarii oraz południową i środkową Belgię, zamieszkaną przez Walonów, posługujących się dialektem języka francuskiego.
 6. Cenopolia czesko-serbska, utworzona przez Słowian Południowych (Serbowie, Chorwaci, Słoweńcy, Bośniacy, Czarnogórcy, Bułgarzy) oraz Czechów i Słowaków. Cenopolia ta składałaby się z dwóch etnopolii: Serbii (Słowianie Południowi) i Czech (Czesi i Słowacy).
 7. Cenopolia polska, obejmująca ziemie polsko-litewskiej Rzeczypospolitej sprzed roku 1772, jak również piastowski Śląsk oraz będące niegdyś polskim lennem Prusy Książęce (Wschodnie). Jeśli idzie o Pomorze Zachodnie, to autor zaliczył je wprawdzie do cenopolii niemieckiej, niemniej z wyraźną dezaprobatą przypomniał, że są to dawne ziemie słowiańskie.
 8. Cenopolia moskiewska, będąca właściwie również dużą etnopolią (czy może raczej: superetnopolią), której obszar pokrywałby się z ówczesnym terytorium europejskiej części państwa carów, z wyłączeniem Besarabii i oczywiście ziem litewsko-ruskich.
 9. Cenopolia ungro-romańska, składająca się z dwóch etnopolii: Węgier (bez wchodzących wówczas w skład Korony św. Stefana Słowacji i Siedmiogrodu) oraz Rumunii (złożonej z Mołdawii, Wołoszczyzny, Siedmiogrodu) i Besarabii, należącej wówczas do imperium carskiego.
 10. Cenopolia grecko-turecka, obejmująca Grecję oraz europejską część ówczesnego państwa tureckiego, zamieszkaną głównie przez Albańczyków, Greków i Turków.
- Wymienione cenopolie, które określono mianem „cenopolii zasadniczych”, powinny z kolei łączyć się ze sobą – według kryterium „rasowo-kulturowego” – w konfederacje wyższego rzędu, które autor nazywa „cenopoliami plemiennymi”.
1. Cenopolia niemiecka wraz z cenopolią brytyjską i skandynawską powinny utworzyć plemienną cenopolie germańską. Ażeby zachować równowagę polityczną wewnątrz niej, Buszczyński proponuje, by cenopolie brytyjska i skan-

- dynawska zawarły sojusz brytyjsko-skandynawski, który stanowiłby skuteczną przeciwwagę dla cenopolii niemieckiej.
2. Cenopolie włosko-iberyjska i francuska powinny z kolei połączyć się w plemienną cenopolię romańską.
 3. Z połączenia cenopolii serbsko-czeskiej z cenopolią polską mogłaby powstać plemienna cenopolia słowiańska.
 4. Czwartą jednostką plemienną byłaby cenopolia moskiewska, która pod względem kryterium „rasowo-kulturowego” mogłaby być nazywana cenopolią turańską.
 5. Wreszcie z połączenia cenopolii ungro-romańskiej z grecko-turecką mogłaby powstać rasowo mieszana cenopolia wschodnia.

Dzięki temu w następnej fazie mogłyby powstać w Europie trzy prawie równe pod względem liczby ludności związki narodów: plemienna cenopolia germańska, plemienna cenopolia romańska i sojusz słowiańsko-turański. Taki polityczny układ sił zagwarantowałby wreszcie mieszkańcom Europy długo oczekiwany trwały „pokój powszechny”.

Domagając się nakreślenia nowej politycznej mapy Europy, uwzględniającej „przyrodzone granice” poszczególnych etnopolii, Buszczyński nie chce bynajmniej, by granice te dzieliły narody; twierdzi, że Europa jest wspólnym domem wszystkich Europejczyków (ludów germańskich, romańskich i słowiańskich). W jego projekcie uderza konsekwentne odmawianie ludności Rosji prawa do mienienia się słowiańską. Uważał bowiem, że dominującymi elementami narodowościowymi wśród Rosjan są pierwiastki fińskie i mongolskie, element słowiański zaś jest w zdecydowanej mniejszości²⁶. Druga ciekawa teza w jego rozważaniach dotyczy jedności plemiennej czy nawet narodowej Polaków i Rusinów: obydwa te narody wywodzą się od plemienia Polan, które w zamierzchłej przeszłości rozdzieliło się na dwie gałęzie: Polan Wschodnich (zamieszkujących okolice Kijowa) i Polan Zachodnich (osiadłych wokół Gniezna).

Autor zaproponował zorganizowanie odpowiedniego systemu władzy w etnopoljach i cenopoljach, podkreślając konieczność wprowadzenia odpowiedniego prawa wyborczego. Jego istotą powinno być takie rozwiązanie, które w wypadku etnopolii uniemożliwiłoby zdominowanie warstwy ludzi świątłych przez niewykształcone masy, w wypadku związków cenopolitycznych zaś zapobiegłoby dominacji narodów bardziej licznych nad mniejszymi.

Widmo upadku ciężące nad Europą może być zażegnane jedynie przez przyjęcie za podstawę powszechnej wolności, popartej powszechną oświatą. Jedyńm zaś środkiem prowadzącym do realizacji tego zadania jest zjednoczenie wszystkich narodów europejskich.

²⁶ S. Buszczyński był zwolennikiem znanej teorii Franciszka Duchinińskiego (1859, 1861), który nie uważał Rosji za kraj słowiański – traktował Moskali (Rosjan) jako lud mongolsko-tatarsko-fiński.

Spójna i logiczna koncepcja Buszczyńskiego stała się głośna w Niemczech i we Francji, wywołała dyskusje i kontrowersje. W społeczeństwie polskim nie wzbudziła większego zainteresowania, toteż szybko uległa zapomnieniu i nie była w zasadzie odnotowywana w literaturze politycznej. W obecnej sytuacji, gdy marzenia autora w dużym stopniu spełniły się, warto o nim przypomnieć i uznać za jednego z ideowych prekursorów integracji europejskiej.

Uwagi końcowe

Przegląd dokonań dziesięciu polskich działaczy politycznych wskazuje na dużą różnorodność polskiego dorobku twórczego w tworzeniu koncepcji politycznego zjednoczenia Europy. Dotyczy to zarówno treści merytorycznej, jak i formy przekazu. Pomimo upływu lat duża część przemyśleń polskich myślicieli politycznych nie utraciła swych walorów intelektualnych (np. koncepcja Jastrzębowskiiego lub Buszczyńskiego). Mogą one być obecnie inspiracją ideową dla działaczy pracujących na rzecz dalszej integracji Polski z Unią Europejską. Stanowią też mogą cenny materiał dydaktyczny.

Przedstawione kolejno wizje i koncepcje polskich autorów były oryginalne i nowatorskie zarówno pod względem koncepcji, jak i w wymowie ideowej. Nawiązywały do aktualnej sytuacji politycznej. Cechowały się wyraźnym polocentryzmem – było to zrozumiałe i wynikało z dramatycznego położenia Polski, miało jednak też ujemne strony, gdyż zatraciły pewne ogólnoeuropejskie walory uniwersalistyczne.

Idee te powstawały w ściśle określonym okresie historycznym – od końca XVII do końca XIX w. – głównie jednak tworzone były przez przedstawicieli Wielkiej Emigracji²⁷. Po śmierci Księcia Czartoryskiego, a następnie upadku powstania styczniowego, zainteresowanie hasłami paneuropejskimi zanikło. Niewykluczone, że jednym z ostatnich nawołujących do zjednoczenia narodów europejskich był Buszczyński. Pod koniec XIX w. wielkie zamysły integracyjne zaczęły tracić na znaczeniu. Wzrastało przekonanie o ich utopijności i beżużyteczności. Koncepcje dotyczące przyszłości były już konstruowane na innych założeniach ideowych²⁸. Uwarunkowania geopolityczne Europy oraz stosunki polityczno-społeczne w Polsce ulegały szybkim przemianom. Na ziemiach polskich zaczęły się tworzyć nowoczesne partie polityczne, powstały zręby ideologii socjalistycznej i narodowej. Najbardziej znamiennej cechą było jednak pojawienie się w Europie rosnącego w siłę ruchu nacjonalistycznego, który objął narody nie tylko historyczne, lecz również te, które nigdy nie miały własnej państwowości. W takich warunkach procesy dezintegracyjne i konfrontacyjne zaczęły domino-

²⁷ Zbiór tekstów napisanych przez przedstawicieli Wielkiej Emigracji zamieszczono w odrębnym tomie (*Polska myśl...*, 1999).

²⁸ O przyczynach i konsekwencjach tych nowych uwarunkowań politycznych szerzej w: K. Grygajtis (2001).

wać i kształtować nową rzeczywistość polityczną. Wielkie programy związane z utworzeniem europejskiej wspólnoty wolnych narodów na kilka dziesięcioleci utraciły aktualność i popularność²⁹.

Piśmiennictwo

- Bokajło W., 1998, *Historyczne tło polskiego federalizmu*, [w:] W. Bokajło (red.), *Federalizm. Teorie i koncepcje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Borzym A., Sadowski J., 2007, *Polscy ojcowie Europy*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Brock P., 1967, *A Pacyfist in Wartime: Wojciech Bogumił Jastrzębowski*, *The Polish Review*, 12, 2, New York, s. 68–77.
- Buszczyński S., 1896, *Upadek Europy*, T. VIII, Drukarnia Związkowa, Kraków.
- Czartoryski A.J., 1986, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776-1809*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Czartoryski A.J., 1992, *Polityką kieruje nie tylko interes ale i moralność. Wybór myśli politycznych i społecznych*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Daszyk K.K., 2001, *Strażnik romantycznej tradycji Rzecz o Stefanie Buszczyńskim*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”, Kraków.
- Davies N., 1999, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Duchiński F., 1859, 1861, *Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich i Moskwy*, W drukarni i litografii Renon i Maulde, t. I, II, III, Paryż.
- Dymek B., 2003, *Wizja przymierza między narodami Europy z 1831 r. według Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego*, Mazowieckie Towarzystwo Naukowe, Warszawa.
- Dziewanowski M.K., 1998, *Książę wielkich nadziei, Biografia Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Atlas, Wrocław.
- Feldman J., 1948, *Stanisław Leszczyński*, Książnica Atlas, Wrocław-Warszawa.
- Feldman W., 1913, *Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym (próba zarysu)*, t. I, Spółka nakładowa Książka, Kraków.
- Gawecki B.J., 1958, *Wroński i o Wrońskim. Katalog prac filozoficznych Hoene-Wrońskiego oraz literatury dotyczącej jego osoby i filozofii*, PWN, Warszawa.
- Gordaszewski Z.E., 1848, *Fédération générale des états libres*, A la librairie nationale de J Bry, Paris. Przedruk w: *Polskie wizje Europy...*, 2004, red. K. Ruchniewicz, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 70–75.
- Grygajtis K., 2001, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Częstochowa.
- Handelsman M., 1948–1949, *Adam Czartoryski*, Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, T. I, II, Warszawa.
- Iwazkiewicz J., 1937, *Nieznany polski projekt wiecznego pokoju*, *Polityka Narodów*, 9, 4, Warszawa.
- Kłoczowski J., 2003, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Kubicka-Czekaj B., 1994, *Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego Konstytucja dla Europy z 1831 r.*, Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza, Oddział w Częstochowie, Częstochowa.

²⁹ Odtworzyły się one znacznie później w całkowicie innych uwarunkowaniach geopolitycznych. Informacje o tych propozycjach i ich twórcach działających już w XX w. zawarte są m.in. w zbiorowym opracowaniu *O jedność...* (2007).

- Kukiel M., 1993, *Książę Adam*, Wydawnictwo PAVO, Warszawa.
- Kukiel M., 2008, *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- Lechicka J., 1951, *Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz wybór jego pism*, Towarzystwo Naukowe, Toruń.
- Lubieniecki S., 1971, *Historia reformationis polonicae*, Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych, 9, red. H. Barycz, PWN, Warszawa.
- Marczak T., 2004, *Stefan Buszczyński i jego wizja Europy*, [w:] S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz (red.), *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku*, Wyd. A. Marszałek, Toruń, s. 513–524.
- Marszałek A., 1996, *Z historii europejskiej integracji międzynarodowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- , 2000, *Suwerenność a integracja europejska w perspektywie historycznej. Spór o istotę suwerenności i integracji*, Instytut Europejski, Łódź.
- , 2005, *Suwerenność i integracja europejska w polskiej myśli naukowej i politycznej do końca XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Michałowski S., 1999/2000, *Wizje integrującej się Europy w polskiej myśli politycznej okresu zaborów*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, 54/55, Sectio F, s. 75–86, Lublin.
- Nowak A., 2004, *Europa narodów – wizja księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, [w:] A. Nowak (red.), *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Środkowej*, Wydawnictwo Arcana, Kraków, s. 167–195.
- O jedność Europy. Antologia polskiej 20-wiecznej myśli europejskiej*, 2007, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa.
- Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem*, 1999, wybór: J. Juchnowski, W. Kalicki, J. Tomaszewski; red. U. Gączkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Polskie wizje Europy w XIX i XX wieku*, 2004, Wyboru dokonał P.O. Loew, red. K. Ruchniewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Skowronek J., 1994, *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Skrzetuski J.K., 1772–1775, *Projekt czyli ułożenie nieprzerwanego w Europie pokoju*, [w:] *Historia polityczna dla szlachetnej młodzi*, cz. I i II, Druk J.K.M. Rzeczypospolitej, Scholarum Piarum, Warszawa.
- Staszic S., 1954, *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. I, II, PWN, Warszawa.
- , 1959, *Ród ludzki*, t. I, II, III, PWN, Warszawa.
- Tazbir J., 1961, *Stanisław Lubieniecki, Przywódca ariańskiej emigracji*, PWN, Warszawa.
- , 2003, *Stando Lubientius moria. Biografia Stanisława Lubienieckiego*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa.
- Wierzbicki A., 2009, *Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku*, Centrum Europejskie Natolin, Warszawa.
- Życki J., 1932, *Polskie tradycje pokojowe*, [w:] *Memoriał króla Stanisława Leszczyńskiego o zabezpieczeniu pokoju powszechnego*, Wydawnictwo Artystyczne, Warszawa.

[Wpłynęło: kwiecień; poprawiono: sierpień 2010 r.]

PIOTR EBERHARDT

POLISH PRECURSORS OF THE IDEA OF EUROPE'S POLITICAL UNIFICATION

This paper presents the creative achievements of ten Polish scholars or political activists, namely: Stanisław Lubieniecki (1623–1675), King Stanisław Leszczyński (1677–1766), Kajetan Józef Skrzetuski (1743–1806), Stanisław Staszic (1755–1826), Hugo Kołłątaj (1750–1812), Józef Hoene-Wroński (1776–1853), Wojciech Bogumił Jastrzębowski (1799–1882), Prince Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861), Zygmunt Edwin Gordaszewski (1806–1862) and Stefan Buszczyński (1821–1892). All were pioneers of the idea of political unification of Europe, as all considered the atomisation of the continent into numerous mutually inimical countries to be the reason for wars and border disputes. They saw the ensuring of Europe's political unity as the sole way of making it impossible for conflicts to emerge. The said common goal overall notwithstanding, the individual visions particular authors construct differ significantly, making it necessary for the differences and similarities between them to be presented and indicated precisely. However, all the concepts considered are of high methodological and substantial quality, and this paper therefore emphasises that these Polish designs postulating European unity are both original and comprehensive, even when set against the background of achievements in this field in Europe as a whole. While naturally characterised by a degree of focus on Poland, all of the designs are capable of accounting for the specific features of the individual parts of Europe, and for the international relations pertaining at the time of writing. In the analysis presented here, special attention is paid to the role of the largest countries, including Russia.

The paper further offers a detailed presentation of the creative vision possessed and articulated by W. B. Jastrzębowski, the Polish philosopher and naturalist whose work, written in 1831, outlines a consistent perspective regarding an alliance of free European nations. The concept was rendered in the form a constitutional document of 75 articles. Another visionary whose proposal appears very interesting was Stefan Buszczyński. According to the concept developed by this author, each European nation should form a so-called "ethnopolis". Groups of ethnopolises were then termed "caenopolises", of which there be three altogether: i.e the Germanic, the Slavonic and the Latin. Buszczyński further proposed organising an appropriate system of power that would bring about the full political integration of Europe.

As the different concepts are presented, it is emphasised that a large part of these ideas were developed within the community of Polish emigrants leaving their homeland after the defeat of the anti-Russian uprising of 1830–1831. The unquestioned spiritual leader of the then Polish emigration was Prince A. J. Czartoryski, himself the author of interesting ideas seeking European unity. These ideas are also considered in this paper.

The final part of the paper notes how the creative designs of the nine Polish political thinkers mentioned here are gaining in importance in the currently integrating Europe. They demonstrate that the drive towards the unification of the European nations within a single political community was the objective of the activity of outstanding intellectuals originating from various European countries, among which Poland is definitely a significant one.

